

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۳۸۱ / ۱۲ / ۱۰

۱۳۸۱ / ۱۲ / ۱۰

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پژوهشکده تاریخ

مرکز مطالعات و تحقیقات
تاریخی و فرهنگی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

موضوع :

ایل قاجار در مازندران از آغاز پیدایش تا

به سلطنت رسیدن آقا محمدخان قاجار

استاد راهنما : دکتر ناصر تکمیل همایون

استاد مشاور: سرکار خانم الهامه مفتاح

نگارش:

یدالله ذبیحی بیزکی

ک ۴۶۴

بهمن ۱۳۸۱

قدردانی و سپاس

شایسته و بجاست از افرادی که در نگارش و تهیه این پایان نامه سهم و نقشی داشته اند تشکر و قدردانی نمایم . بر خود واجب می دانم که بیش از همه از جناب آقای دکتر ناصر تکمیل همایون سپاسگزاری کنم . ایشان از نخستین مراحل این پژوهش تا پایان آن ، از هیچ کمک و تشویقی دریغ نوزیدند و راهنمایی های ارزنده ای ارائه نمودند .

و همچنین از سرکار خانم الهامه مفتاح سپاسگزاری می کنم . ایشان نیز در این پژوهش پیشنهادات مفیدی ارائه دادند .

همچنین از آقایان دکتر عزت اله رادمنش ، دکتر وهاب ولی ، دکتر احسان اشراقی و همه اساتید محترم گروه تاریخ و کارکنان پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی ، صمیمانه سپاسگذارم .

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱-۷	مقدمه
۸-۲۱	معرفی برخی منابع
۲۲	فصل اول: موقعیت جغرافیایی و تاریخی مازندران
۲۳	درآمد
۲۴-۲۶	۱- موقعیت جغرافیایی مازندران
۲۷-۳۱	۲- نامهای باستانی طبرستان و مازندران
۳۲-۳۷	۳- قبایل و ایلات مازندران
۳۸-۴۹	۴- ابنیه و آثار قدیمی مازندران
۵۰-۵۲	نتیجه‌گیری
۵۳-۵۸	پی‌نوشت
۵۹	فصل دوم: قاجارها در دوره صفویه در مازندران
۶۰-۶۱	درآمد:
۶۲-۶۶	۱- ایل و اهمیت سیاسی آنها در شکل‌گیری حکومت‌ها
۶۷-۷۲	۲- اصل و نسب ایل قاجار
۷۳-۷۸	۳- شخصیت‌های سیاسی و نظامی قاجارها در دوره صفویه
۷۹-۸۴	۴- ایل قاجار و کوچ آنان به منطقه مازندران
۸۵-۸۸	۵- فتحعلی‌خان قاجار آغازگر حرکت حکومت‌خواهی ایل قاجار در مازندران
۸۹-۹۱	۶- درگیری فتحعلی‌خان قاجار با شکر بیک کرد جهان‌بیگلو
۹۲-۹۶	۷- نخستین حرکت فتحعلی‌خان در جهت کسب قدرت سیاسی- نظامی
۹۷-۱۰۴	۸- ماجرای کشته شدن فتحعلی‌خان قاجار

نتیجه‌گیری

۱۰۵-۱۰۷

پی‌نوشت

۱۰۸-۱۱۷

۱۱۸

فصل سوم: قاجارها در دوره افشاریه در مازندران

۱۱۹-۱۲۰

درآمد

۱- رقابت‌های نادرقلی افشار و فتحعلی‌خان قاجار در اردوی شاه تهماسب دوم برای

کسب قدرت سیاسی_نظامی

۱۲۶-۱۲۹

۲- رفتار نادر با ایل قاجار بعد از مرگ فتحعلی‌خان قاجار.

۱۳۰-۱۳۵

۳- حمله محمدحسن‌خان قاجار به استرآباد و شورش مردم مازندران علیه نادرشاه

۱۳۶-۱۴۱

۴- قتل نادر و تلاش سیاسی _ نظامی محمدحسن‌خان در مازندران.

۱۴۲-۱۴۶

۵- بحران سیاسی _ نظامی ایران پس از نادر و موقعیت ایل قاجار در مازندران.

۱۴۷-۱۴۹

نتیجه‌گیری

۱۵۰-۱۵۵

پی‌نوشت

۱۵۶

فصل چهارم: قاجارها در دوره زندیه در مازندران

۱۵۷-۱۵۸

درآمد

۱۵۹-۱۶۴

۱- نخستین برخورد محمدحسن‌خان با کریم‌خان زند در مازندران

۱۶۵-۱۶۷

۲- جنگ دوم محمدحسن‌خان با کریم‌خان زند و فتح اصفهان.

۱۶۸-۱۷۱

۳- درگیری آزاد خان افغان با محمدحسن‌خان قاجار در مازندران و گیلان.

۱۷۲-۱۷۶

۴- محاصره شیراز و شکست نظامی محمدحسن‌خان قاجار.

۱۷۷-۱۸۰

۵- قتل عام افغانها در مازندران.

۱۸۱-۱۸۶

۶- زندیه در مازندران و پدیدآمدن آرامش نسبی.

۱۸۷-۱۹۳

۷- آقا محمدخان در دربار کریم‌خان و سیاست ملایم‌خان زند نسبت به قاجارها.

۱۹۴-۲۰۲

۸- مازندران در زمان کریم‌خان و شورش حسنقلی‌خان جهانسوز.

۲۰۳-۲۰۵	نتیجه‌گیری
۲۰۶-۲۱۸	پی‌نوشت
۲۱۹	فصل پنجم: حرکت مجدد حکومت‌خواهی قاجارها در مازندران
۲۲۰-۲۲۱	درآمد
۲۲۲-۲۳۷	۱- تحولات اجتماعی و سیاسی مازندران در اواخر دوره ی زندیه از سال (۱۱۹۳-۱۱۹۶هـ.ق)
۲۳۸-۲۵۰	۲- فعالیت‌های نظامی-سیاسی آقا محمدخان خارج از منطقه مازندران از سال (۱۱۹۶- ۱۱۹۹هـ.ق)
۲۵۱-۲۵۷	۳- درگیری‌های آقا محمدخان قاجار با جعفرخان زند برسر تصاحب اصفهان از سال (۱۱۹۹ تا ۱۲۰۳هـ.ق)
۲۵۸-۲۶۵	۴- سلطنت لطفعلی خان زند هم زمان با قدرت‌یابی آقا محمد خان قاجار از سال (۱۲۰۳- ۱۲۰۹هـ.ق)
۲۶۶-۲۶۷	۵- تاجگذاری آقا محمدخان و پایان سلطنت افشاریه و فرمانروایی زندیه (۱۲۱۰هـ.ق)
۲۶۸-۲۷۰	نتیجه‌گیری
۲۷۱-۲۷۷	پی‌نوشت
۲۷۸-۲۸۲	حاصل سخن
۲۸۳	منابع و ماخذ

مقدمه

در این تحقیق صحبت از سرزمینی است که در طول تاریخ دستخوش رویدادهای پرفراز و نشیبی شده است. سرزمین مازندران و طبرستان بخش بزرگی از سرزمین های شمالی ایران که در کناره جنوبی دریای مازندران واقع است. مازندران از زمانهای خیلی قدیم به علت داشتن موقعیت طبیعی و مردمانی نیرومند از اقوام تپور و آماردها که در آن زندگی می کردند از دستبرد بیگانگان و دشمنان محفوظ مانده بود. بعد از فتح ایران توسط اعراب، اهالی منطقه مازندران مدت های زیادی با اعراب مسلمان جنگیدند و سر تسلیم فرود نیاوردند. بنابراین، این منطقه مدت ها بصورت منطقه ای مستقل اداره می شد.

هر چند در دوره ی صفویه خاندان مرعشی به حکومت مرکزی متمایل بودند. ولی در اوایل قرن یازدهم هجری ۱۰۰۵هـ ق (۱۵۹۶م) شاه عباس اول توانست مازندران را دوباره به سایر ایالات ایران ملحق کند. او نیز از پیشینه و جسارت انکار ناپذیر اهالی این منطقه در مقابل حکومت های ایرانی و غیر ایرانی با خبر بود، وی برای جلوگیری از استقلال خواهی مجدد این مناطق به کوچ قبایل و ایلات دیگر به این سامان دست زد. قاجارها هم به تبعیت از سیاست خاص شاه عباس از منطقه آذربایجان به مازندران کوچ داده شدند.

حمله ی افغانها به اصفهان، عملاً میدان را برای فعالیت های نظامی - سیاسی قبایل و ایلات ایران فراهم ساخت. درگیریهای ایلیاتی تا سال ۱۲۱۲هـ ق (۱۷۹۸م) که دوره ی

تثبیت و تحکیم حکومت قاجارها در ایران بود، ادامه داشت. فروپاشی حکومت صفویه و تسلط افغانها بر اصفهان و آشفتنگی اوضاع سیاسی کشور، موجب قدرت گیری رؤسای بلند پایه ایلات گردید. در این زمان فتحعلی خان رئیس مقتدر و توانمند ایل قاجارهای اشاقه باش با استفاده از فرصت مناسب توانست موقعیت خود را در منطقه استرآباد و مازندران به میزان قابل ملاحظه ای محکم و استوار کند. در این دوره تلاش های نظامی تهماسب دوم شاهزاده سرگردان صفوی به علت ضعف نظام سیاسی و فروپاشی ارتش قزلباش، چاره ای جز تکیه به نیروهای ایلیاتی نداشت. بنابراین به امن ترین ولایات ایران یعنی مازندران گریخت. شاه تهماسب در مازندران در پناه فتحعلی خان قاجار اشاقه باش قرار گرفت.

شاه جوان صفوی در سفر جنگی به مشهد مورد حمایت نظامی نادر واقع شد. هرچند حضور نظامی نادر باعث تقویت ارتش شاه تهماسب می شد. ولی موجب رقابت رؤسای ایلات قدرتمند در صحنه فعالیت های نظامی و سیاسی ایران گردید. نمونه بارز آن رقابت نادرقلی افشار و فتحعلی خان قاجار در اردوی نظامی مشهد بود که به مرگ فتحعلی خان و پیروزی افشارها به رهبری نادر گردید.

نادر بعد از مدتی توانست شاه ضعیف صفوی را در اختیار خود بگیرد و با تمهیدات گوناگون سرانجام سلطنت را از خاندان صفوی به افشاریه منتقل سازد. وی با قدرت و شجاعت نظامی حاکمیت ملی را به ایران برگردانید و حکومتی برپایه ارتش سالاری بناکرده بود. با این حال ساختار حکومت نادر تا زمان قتل او حفظ گردید. در دوره ی

نادرشاه فعالیت های نظامی-سیاسی قاجارهای اشاقه باش به رهبری محمد حسن خان قاجار برای تسلط بر منطقه استرآباد و مازندران با شکست مواجه شد. چون نادر از هر گونه قدرت گیری قاجارهای اشاقه باش به شدت مخالفت می کرد. بنابراین برای اینکه تفرقه و دشمنی در بین قاجارهای ساکن استرآباد ایجاد کند، قاجارهای یوخاری باش طایفه رقیب را حاکم بر منطقه استرآباد کرد.

با مرگ نادر بار دیگر اوضاع داخلی ایران بسیار آشفته شد. کشور به میدان مبارزات قدرت طلبی و زورآزمایی رؤسای ایلات فرصت طلب تبدیل گردید. رقبای قدرتمند و متخاصم در این آشفتگی اوضاع عبارت بودند، شاهزادگان و جانشینان نادر، لرها به رهبری کریم خان، افغانها تحت فرمان آزادخان-علیمردان خان بختیاری و محمد حسن خان قاجار اشاقه باش. با قتل نادر مرحله ای از فعالیت نظامی-سیاسی قاجارهای اشاقه باش نسبت به دیگر مرحله ها تا حدودی موفقیت آمیز بود. چون محمد حسن خان بیشتر مناطق ایران را از استرآباد و گیلان گرفته تا قزوین و آذربایجان، تحت فرمان خود در آورد، ولی سرانجام شکست خان قاجار در سال ۱۱۷۱هـ.ق (۱۷۵۷م) در محاصره شیراز و در نهایت قتل او در سال ۱۱۷۲هـ.ق (۱۷۵۸م) به اقتدار قاجارهای اشاقه باش پایان بخشید. کریم خان با قتل محمد حسن خان توانست در ایران اقتدار و استقلال کامل پیدا کند. هر چند کریم خان برای نظم و امنیت کشور جنگ های متعددی کرد و رقیبان سر سخت را از سر راهش برداشت. ولی دوران حکومت او با تعدیات و خونریزیهای نادر و جانشینانش قابل قیاس نیست.

او توانست با ایجاد امنیت و آرامش نسبی و گشایش راههای تجارتی و رونق فعالیت بازرگانی زمینه مناسب برای توسعه اقتصادی بخصوص در تجارت و کشاورزی که به علت جنگ های پی در پی و عدم امنیت، بسیار ضعیف شده بود، فراهم آورد. این امر خود یکی از دلایل اصلی رونق فعالیت های بازرگانی ایران با شرکت های تجاری اروپایی بود و تا حدودی روابط خارجی ایران با کشورهای اروپایی را بهبود بخشید. در این دوره، سومین مرحله از فعالیت های نظامی قاجارهای اشاقه باش به رهبری حسینقلی خان قاجار آغاز گردید. ولی درگیریهای خونین دو طایفه یوخاری باش و اشاقه باش و همچنین سخت گیریهای حسینقلی خان نسبت به طایفه رقیب، انتقام جوئی های آنها را شدیدتر کرد، در نهایت با مرگ خان جوان قاجار تلاش قاجارها برای احیاء قدرت متوقف شد. قیام حسینقلی خان نتیجه ی رضایت بخشی در پی داشت و نشان داد که قاجارهای اشاقه باش هنوز در پی قدرت آرام نخواهند ماند. مرگ کریم خان به دوره ی رفاه اجتماعی و آرامش نسبی حاکمیت زندیه پایان داد. در همان چند روز پس از مرگ کریم خان، جانشینان او به جان هم افتادند. آقا محمد خان قاجار که تا آن زمان در شیراز به صورت گروگان زندگی اجباری داشت، با استفاده از شرایط پس از مرگ کریم خان و بیکفایتی بازماندگانش از شیراز عازم مازندران شد. او در راه خود به مازندران طوایف مدانلو و جهانبیگلو و طرفداران سرکوب شده خاندان قاجار را گردآورد. آقا محمد خان برخلاف زندیان اگر چه با شورش های پیاپی برادرانش روبرو شد، ولی با بستن پیمان آشتی و اتحاد با سران

طایفه دولو اختلاف دیرینه دو طایفه یوخاری باش و اشاقه باش را کاهش داد و موقتا همه ی آنها را به رهبری خود راضی و وفادار نمود.

درگیریهای جانشینان کریم خان در ولایت جنوبی ایران نه تنها هیچ سودی برای خاندان زندیه نداشت، بلکه دولت تازه تأسیس زندیه را که هنوز پایه هایش محکم نشده بود، بسیار ضعیف و زمینه را برای پیشرفت قاجارها آماده کردند. آقا محمد خان بعد از سرکوبی برادرانش و قبایل ناراضی در مازندران حوزه قدرت خود را به مهمترین ایالات ایران از جمله گرگان، مازندران، گیلان، تهران، آذربایجان و کردستان و نواحی مرکزی ایران گسترش داد. اما رقیب نهایی آقا محمد خان لطفعلی خان زند مدعی جدید تاج و تخت ایران بعد از سالها تلاش در سال ۱۲۰۹ هـ ق (۱۷۹۴ م) بر اثر خیانت حاکم قلعه بم دستگیر و در تهران به دستور آقا محمد خان به قتل رسید و خان قاجار در ۱۲ رمضان سال ۱۲۱۰ هـ ق (۱۷۹۵ م) در تهران تاجگذاری کرد.

در این پایان نامه به تفصیل از منابع اصلی و منابع تحقیقاتی جدید استفاده شده است. تحقیق حاضر در پنج فصل به موقعیت ایل قاجار در مازندران و چگونگی حرکت آنها برای حکومت خواهی پرداخته شده است.

فصل اول: نظر به اهمیت موقعیت جغرافیایی در حوادث تاریخی قاجارها_ ابتدا موقعیت جغرافیایی مازندران و بعد نام باستانی مازندران و طبرستان و قبایل و ایلات و آثار و ابنیه قدیمی مازندران مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل دوم: اصل و نسب قاجارها_فعالیت های نظامی و سیاسی شخصیت های قاجار از زمان تاسیس حکومت صفوی تا سقوط آن و با کوچ آنها به استرآباد و مازندران، و همچنین درباره ی اولین حرکت قدرت طلبی قاجارها تحت رهبری فتحعلی خان قاجار و در نهایت ماجرای قتل او مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل سوم: این فصل موقعیت ایل قاجار در مازندران در زمان نادرشاه و همچنین دومین مرحله از تلاش های نظامی قاجارهای اشاقه باش به رهبری محمد حسن خان قاجار مورد بررسی قرار گرفته است. با قتل نادر و آشفتگی اوضاع کلی کشور، فعالیت های نظامی محمد حسن خان قاجار در جهت کسب قدرت محلی و امنیت داخلی مازندران آغاز گردید. تلاش های سیاسی و نظامی ایل قاجار و برتری طایفه اشاقه باش نسبت به سایر ایلات در مازندران از موضوعات مهم این فصل می باشد.

فصل چهارم: این فصل اختصاص یافته است به رقابت های ایلی بین رؤسای ایلات پس از قتل نادر و فعالیت های نظامی محمدحسن خان در جهت توسعه و گسترش قدرت برای تشکیل حکومتی فرمانطقه ای که برخوردهای نظامی متعددی با دیگر ایلات حاضر در غرب و جنوب موجب شده بود و سرانجام آن به شکست خان قاجار منجر شد در قسمت دیگر همین فصل انتصاب حسینقلی خان به حکومت دامغان و اقدام نظامی او برای ایجاد حکومت محلی و شکست و از میان رفتن این مرحله از تلاش ها و اقدامات قاجارهای اشاقه باش مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل پنجم: با مرگ کریم خان در سال ۱۱۹۳ هـ ق (۱۷۷۹ م) و فرار آقا محمد خان از شیراز به مازندران، فعالیت های نظامی-سیاسی خان قاجار همراه با ائتلاف و اتحاد با طایفه یوخاری باش و سایر ایلات در مازندران شروع گردید. هر چند آقا محمد خان در نخستین مرحله از فعالیت خود در مازندران دچار درگیریهای خصمانه با برادران خویش بود، اما این برخوردها به او فرصت خروج از محدوده محلی قدرت خویش نداد. از دیگر نکات مطرح شده در این فصل: درگیریهای زندیان و قاجارها در مازندران و شکست و خروج همیشگی زندیه از قلمرو قدرت قاجارها و مرحله جدیدی از فعالیت های نظامی آقا محمد خان در خارج از منطقه مازندران مورد بررسی قرار گرفته است. در قسمت دیگر همین فصل درگیریهای جعفرخان زند با آقا محمد خان قاجار برای تسلط بر اصفهان و شیراز، برخوردهای نظامی آقا محمد خان با لطفعلی خان زند آخرین حاکم زندیه مدعی جدی تاج و تخت ایران، حمایت حاج ابراهیم کلانتر از خاندان قاجاریه در سقوط شیراز و استقرار حکومت قاجارها در ایران از موضوعات عمده این فصل می باشد.

معرفی برخی منابع

به طور کلی منابع تاریخی ایران از قرن دوازدهم هجری به بعد تا اوایل دوره قاجاریه بخصوص در دوره های افشاریه و زندیه از لحاظ تعداد ، نبود منابع کافی تا حدود زیادی نشان دهنده ی آشفتگی اوضاع سیاسی _ نظامی، جنگ های ایللیاتی و نبود حکومت های با دوام و طولانی و همچنین عدم علاقه گسترده حکام و پادشاهان ایرانی به نگارش تاریخ بود. ولی کتاب های نوشته شده مؤلفان ایرانی در این دوره به علت وابستگی بیشتر مورخ به دربار حکایت از تمایل مورخ به حکومت و شخص شاه را دارد . با این حال از این کتاب ها مطالبی درباره اوضاع سیاسی و اجتماعی و اقتصادی ایران قرن دوازدهم می توان استخراج کرد. کمبود اطلاعات در زمینه اسناد و نامه های اداری معلول عدم ثبات سیاسی ، جنگ های طولانی و مداوم سران قبایل برسر کسب قدرت و نابودی منابع مذکور است .

اما گسترش روابط ایران با اروپا از زمان صفویان با رفت و آمد ماموران سیاسی، مذهبی و تجاری فراهم شد. این افراد مشاهدات و فعالیت های خود را در قالب سفرنامه نوشته اند. این سفرنامه ها برای پژوهش تاریخ سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران بسیار حائز اهمیت هستند . اگر چه سفر نامه نویسان به دلیل اهداف سیاسی و شخصی مطالب نادرست از اوضاع ایران به قلم آورده اند، ولی با این وجود گزارش های نسبتاً جامعی از اوضاع ایران به دست داده اند .

جهانگشای نادری

کتاب جهانگشای نادری اثر میرزا مهدی استرآبادی مورخ دوره نادری در اوایل قرن دوازدهم هجری قمری است وی با لقب منشی الممالک به سمت منشیگری دربار نادرشاه انتخاب شد.

میرزا مهدی در همه حال یکی از ملتزمان رکاب نادر شاه بود، وی در اثر خود 'جهانگشای نادری' علاوه بر مسائل تاریخ سیاسی و نظامی مطالب بسیار ارزشمندی درباره ی وضعیت اجتماعی و اقتصادی مردم بدست می دهد و همچنین اطلاعات مهمی درباره رقابت های ایلیاتی میان افشارها و قاجارها به خصوص در مورد رقابت های فتحعلی خان قاجار و نادر شاه برای کسب قدرت سیاسی و نظامی و نحوه به قتل رسیدن فتحعلی خان در اختیار خواننده قرار می دهد. علاوه براین در این اثر در باره شرح شورای دشت مغان و به سلطنت رسیدن نادر تا سال ۱۱۶۰ هـ ق و در خاتمه ذکر مختصری از سلطنت علیشاه و سایر حوادث مهم آن عصر به میان آمده است.

مطالب این اثر می تواند با رعایت احتیاط به دلیل گرایش های نویسنده به حکومت و شخص شاه و تطبیق با سایر منابع معاصر، قابل پذیرش باشد، میرزا مهدی به ندرت به قضاوت و تحلیل رویدادها پرداخته است. با این همه می توان تصاویر روشنی از واقعیت های عصر نادری مانند فقر و نارضایتی توده مردم در اثر تحمیل مالیات اجباری از آن بدست آورد. این اثر در این تحقیق در فصل سوم مسائل مربوط